

ПЕРЕДМОВА

Перша частина цієї книги присвячена осмисленню трагічних процесів, які відбувалися в нашій культурі у 1920–1930-х роках, коли радянська влада активно поглинала український простір і нищила всі вияви національної ідентичності. Після багатьох років замовчування і забуття нарешті з'явилася можливість морального очищення від тягара злочинів, які на крові пов'язали в одне коло катів нашого народу і провідних діячів української культури. Осіб, які за своїм сумлінням і обов'язками мусили самовіддано захищати традиційну культурну спадщину від зловорожих нападів. Проте під тиском червоного терору здали свої громадські позиції і стали на службу московським окупантам.

Позбавляючись чорноти минувшини, ми віддаємо шану полеглим традиційним співцям — кобзарям, лірникам і стихівничим. І разом з тим шукаємо в сучасних реаліях життя можливості відродження втрачених феноменів народної культури, шляхів відновлення автентичного кобзарського виконавства.

З часу попереднього видання цієї книги пройшло вже багато років. Проте викладений у «Поверненні традиції» матеріал не лише не застарів, але й набув нової актуальності, цікавих і важливих для сьогодення конотацій.

Багато уваги в роботі присвячено висвітленню двох різних, але зовнішньо подібних явищ — *кобзарства* і *бандурництва*. З легкої руки «подвижників» національної справи розпочатий на хвилі самоусвідомлення і самоствердження української громадськості кінця XIX — початку XX ст. процес відродження бандурництва чомусь став ототожнюватися з «розвитком» традиційного кобзарства. Цю плутанину, як виявилось, вдало використала новопостала радянська система, і за порівняно короткий час у громадській opinіi були збаналізовані й вихолощені поняття кобзарства, кобзарських інструментів і власне народних співців.

Надаючи у своїй роботі значної уваги документальному обґрунтуванню фізичних репресій та розправ над народними співцями, автор не обминув й інших чинників, що впродовж десятиріч і дотепер під-

Частина I.

Сторінки
історії
першої
половини
XX ст.

Розділ 1.

КОБЗАРСТВО І БАНДУРНИЦТВО

1.1. ЗАГАЛЬНІ ПОЛОЖЕННЯ

В Україні з давніх-давен існувало й ламінарно розвивалося поряд два окремих культурних явища, які були пов'язані з виконавством на традиційному українському інструменті — бандурі. Йдеться про кобзарство і бандурництво — питомі феномени української культури, які мали різне походження, духовні й моральні сутності й займали в соціально-культурному просторі України окремі самодостатні ніші. Ці явища мали спільні зовнішні риси, що іноді спонукало некомпетентних кореспондентів їх плутати і змішувати між собою. Проте в традиційній українській культурі розмитого ставлення до цих феноменів ніколи не було — у народному загалі завжди існував чіткий поділ, який не залежав від зовнішніх впливів і тимчасової кон'юнктури. Упродовж кількох століть кобзарство і бандурництво були невід'ємною складовою існування українського суспільства і громадських процесів, які відбувалися в Україні. Попри різноманітні перешкоди та встановлення на території України в 1917–1921 рр. радянської диктатури, кобзарство і бандурництво продовжували зберігати свій імпонуючий вплив на загал українців й виконувати свої традиційні функції. Такий вплив був дуже небезпечний для радянської влади, адже забезпечував у народних масах збереження традиційних духовних і культурних цінностей, плекав опозиційні настрої й спонукав українців до активного спротиву. Саме через це і традиційні співці, і бандуристи були під пильним наглядом карних органів нової влади.

Для того, щоб неупереджено й вивірено розібратися в репресивних заходах радянської влади проти кобзарства і бандурництва, необхідно напочатку з'ясувати, в чому особливості цих явищ і яке їхнє значення

для українського суспільства. Отже, коротко торкнемося загальних визначень¹.

Кобзарство (kobzar art) — окреме явище української традиційної культури, що комплексно репрезентує мистецькі, духовні, філософські і практичні надбання народних парарелігійних співців — кобзарів, лірників і стихівничих.

Кобзар (kobzar) — традиційний український співець, виконавець на кобзі чи бандурі. У сучасному розумінні кобзар являє собою зібраний образ мандрівного народного співця, виконавця парарелігійних, епічних, оригінальних світських творів у супроводі кобзи або бандури. У народній уяві кобзарі асоціюються з обдарованими мистецькими талантами і кращими рисами національного характеру пророчими мудрецами — носіями вищих моральних і духовних цінностей. За традиційними співоцькими канонами, кобзарем могла стати лише незряча людина чоловічої статі².

Лірник (lirnyk, hurdy-gurdy player) — традиційний народний співець, виконавець на колісній лірі. В Україні лірником міг стати лише незрячий чоловік.

Стихівничий (spontaneous reciter) — традиційний професійний виконавець духовних творів (молитов, псальмів, кантів, причтів і голосінь) без інструментального супроводу. Здебільшого стихівничі були незрячими.

Всі три різновиди (кобзарі, лірники і стихівничі) на початку ХХ ст. були самоорганізовані у професійні корпорації — співоцькі цехи, мали

¹ Всі визначення подаються за книгою: Очеретовська, Н. Л., Цицалюк, Н. М., Черемський, К. П. Український словник музичних термінів / Неоніла Очеретовська, Надія Цицалюк, Костянтин Черемський. — Х.: Атос, 2008. — 176 с.

² Залишмо історикам робити висновок, хто ж найперше ввів у використання термін «кобзар» — Іван Котляревський, Михайло Максимович, Ізмаїл Срезневський чи Тарас Шевченко. Проте для нас важливим є те, що в 1885 році терміни «кобзар», «лірник» і «кобзарство» уже повною мірою використовувалися не лише в наукових і літературних дослідженнях, але й у простому спілкуванні української інтелігенції. Зокрема в листуванні Порфирія Мартиновича і Василя Горленка (дивись: Листування П. Д. Мартиновича з В. П. Горленком (1885 р.) у книзі: Українські записи Порфирія Мартиновича, друкована фольклорно-етнографічна спадщина, вибране листування, мартиновичезнавчі студії, вибрана мистецька спадщина, біографічні матеріали. — Харків: Видавець Савчук О. О., 2012. — С. 272).

Іл. 1. Традиційний співець з бандурою. Харків. Світлина початку 1900-х років.

Іл. 2. Остап Вересай з кобзою. Світлина Йосипа Кордиша 1880-х років.

Іл. 3. Традиційні співці з лірами в містечку Вороньків на Київщині.

Світлина Йосипа Кордиша 1860-х років.

Іл. 4. Стихівничі на перепочинку. Київщина, початок 1900-х років.

Іл. 7. Тимофій Калинський. Козаки розважаються, 1781 р.

Іл. 8. Невідомий автор. Козаки танцюють під кобзу. Малюнок 1860 р.

Іл. 9. «Верховний військовий вождь запорозьких козаків Іван Мазепа». Німецький портрет-гравюра, бл. 1715 року. Гетьман Іван Мазепа був талановитим автором-виконавцем на бандурі й торбані.

Іл. 10. Козацький кошовий отаман, бандурист Антін Головатий (1744–1797).

Іл. 11. Гетьман Олексій Розумовський (1709–1771), свою кар'єру розпочав як двірський співець-бандурист російської цесарівни Єлизавети.

це ми можемо здогадуватися по недавніх, існуючих ще на нашій пам'яті бандуристах не сліпцях і не жебраках, — писав П. Куліш, — вони були саме тими людьми у народі, яких виразно називали *козаками*. Це були переважно завзяті, молодцюваті парубки, які, оженившись і ставши статечними людьми, тільки під веселу (простіше — п'яну) хвилину бралися за бандури і танцювали під неї з чаркою на голові, а іноді й плакали» [178, с. 188–189].

Збереглися свідчення про захоплене ставлення до співоцьких інструментів гетьманів Богдана Хмельницького, Івана Мазепи та Олексія Розумовського, князя Костянтина Острозького, козацьких полковників

Бандуристи — подвижники української культури

Іл. 26. Олександр Рубець (1837–1913). Іл. 27. Марко Кропивницький (1840–1910).
Іл. 28. Опанас Сластьон (1855–1933). Іл. 29. Порфирій Мартинович (1856–1933).
Іл. 30. Гнат Хоткевич (1977–1938). Іл. 31. Никанор Онацький (1874–1937). Світлина 1910 р.
Іл. 32. Володимир Татлін (1885–1953). Світлина 1914 р., Берлін.

Зазначимо, що наприкінці XIX — на початку XX ст. виступи зрячих аматорів гри на бандурі сприймалися російським царським режимом із засторогами, як вияв національної свідомості й ознак «малоросійського сепаратизму». Виступи перших гуртків і бандуристів-солістів відбувалися під пильним поліцейним наглядом [132, с. 35]. У часи становлення в Україні радянської влади переслідування зачепило практично всіх національно свідомих учасників капел, гуртків бандуристів, окремих артистів і майстрів кобзарських інструментів.

РОЗДІЛ 3.

РАДЯНЩИНА

3.1. «РАДЯНСЬКЕ КОБЗАРСТВО» 1920-Х — ПОЧАТКУ 1930-Х РОКІВ

*...Якщо ми зараз пропагуємо не плуг, а трактор,
не каганець, а електричку, не солом'яний
дах, то чи можемо ми обстоювати кобзу —
цю музичну соху!*

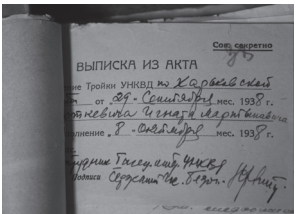
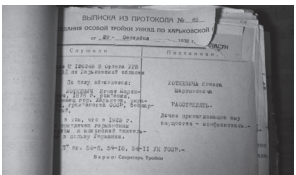
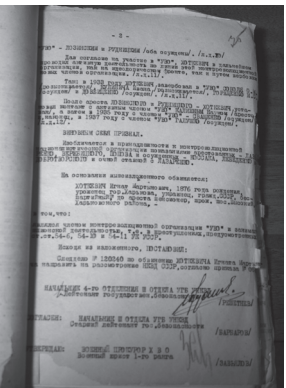
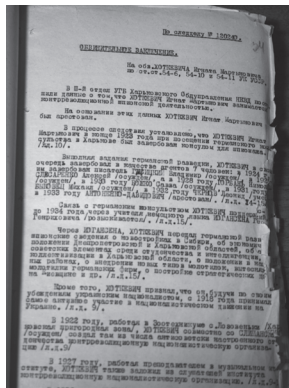
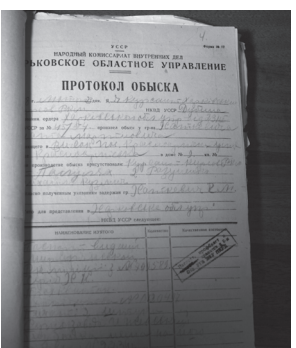
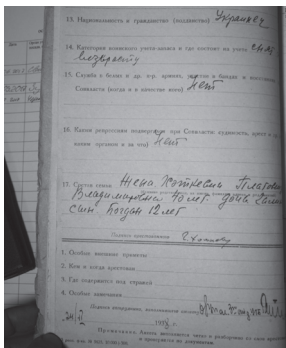
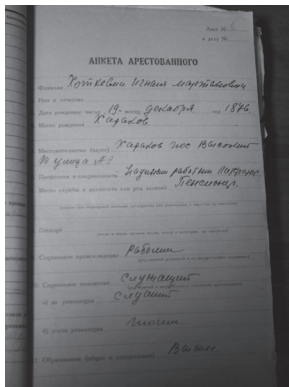
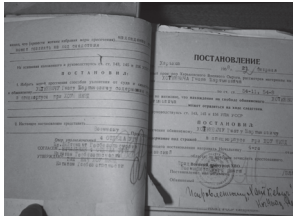
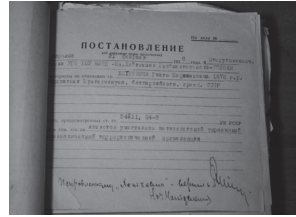
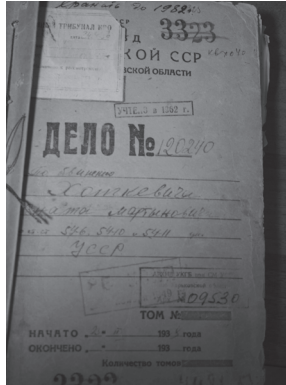
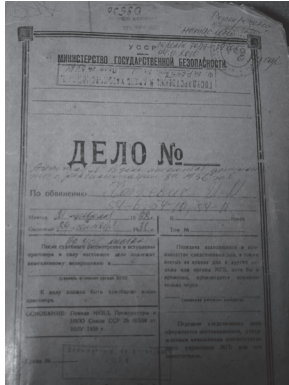
Іван Момот

Від початку свого становлення в Україні радянська влада намагалася встановити суворий контроль над бандуристами, які на хвилі національного піднесення почали масово з'являтися в громадських спільнотах, а також над традиційними співцями — кобзарями, лірниками і стихівничими.

Одним з основних завдань Народного комісаріату освіти (НКО) — інституції, яка здійснювала контроль над культурним життям в окупованій Україні, — стала ревізія усього персонального складу тодішніх виконавців на бандурі. Для здійснення зазначеного НКО нав'язував організаційне об'єднання бандуристів у лояльні до влади структури. Такі об'єднання виконавців у формі капел, ансамблів і гуртків найбільше відповідали завданням окупаційної влади щодо термінової «колективізації» радянського бандурництва і кобзарства.

Як же відбувався процес «радянзації» аматорів бандурного виконавства і традиційних співців у часи розбудови радянської влади в Україні протягом 1920-х — початку 1930-х років?

Зважаючи на вимоги вищого партійного керівництва, Народним комісаріатом освіти (НКО) був накреслений доволі недвозначний і методологічно розроблений план щодо ідеологічно заангажованого роз-

Іл. 301-311. Слідча справа Хоткевича Гната Мартыновича (АУСБ України у Харківській області. Слідча справа № 120240, арх. № 09530).

316

СЛУЖБА БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ
Управління по Дніпропетровській області
Листоу, м. Дніпропетровськ, вул. Чкалова, 20
20 січня 1995 р.

№ 43/10

Директорів Харківського літературного музею Шуміліній І.В.
310002, м. Харків, вул. Струве, 6

На № 2/1 від 3 січня 1995 року.

Запит музею відносно кобзарів, лірників та бандуристів Управлінням служби безпеки України по Дніпропетровській області одержаний та розглянутий. Згідно постанови в запиті питання про архівні матеріали установлено, що Червона Данило Ніжинський, 30 грудня 1888 року народження, уродженець с.Паньки Словенського району колишньої Харківської губернії, за національністю українць, громадянин СРСР, освіта загальна ніжна, спеціальна середня - в 1914 році закінчив музично-драматичну школу ім.Дюжона, Єкатериній, який навчав на ст.Доліницька, вул.Шевченківська, буд.14, працював по відній професії - артист, кобзарь, бандурист, був заарештований 19 версія 1931 року по зв'язуванню в нібито причетності його до української контрреволюційної організації, яка ставила своєю метою насильницьке повстання радянської влади збройним шляхом, тобто в намісто учинити ним залиціні, передбачених ст.54-11 КК УРСР.

Постановою Оператора ПТУ УРСР від 12 версія 1931 року було прийняте рішення про складання справи з цієї установи Червоний Данило Ніжинський під псевдо, зв'язаними його по віднощю про постітне його пимання в с.Шевченківському районі.

Постановою Дніпропетровського спратора ПТУ УРСР від 15 версія 1931 року ухвалено про відміну підписи про невинність з цієї постанови та відміну справи провадити не підлеві того, що проведено попередній розслідування провісно Червоний Данило Ніжинський. Додатково питання не ухвалено в справі немає достовірних доказів для призначення на Червоний Д. до суду. Червоний Д.Н. був звільнений з залиціні.

Що, послужило довод Червоний Д.Н. та інших, пов'язаних з залиціні осіб, в архівній службі безпеки України по дніпропетровській області архівних документів або відомостей немає.

Начальник Управління СБ *Сло* В.М.Слободенко

Іл. 316. Відомості про арешт андуриста Данила Чербини (ФХЛМ. Лист УСБУ по Дніпропетровській обл. до дирекції ХЛМ від 22 січня 1995 року, Ш-43/10).

Іл. 317. Відповідь Служби безпеки України на запит Харківського літературного музею щодо наявності матеріалів про репресії над кобзарями і бандуристами у 1920-1930-ті роки. Лист № 24/3268 від 27 березня 1995 р.

317

СЛУЖБА БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ
Служба безпеки України
Харків

СЛУЖБА БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ
Харків

Прим. № 1

Директору Харківського літературного музею Шуміліній І.В.
310002, м. Харків, вул. Струве, 6

На № 2/1 від 3.01.1995 року

Повідомляю, що в архіві Центрального управління Служби безпеки України необхідних Вам матеріалів про українських кобзарів немає.

Для розшуку зазначених у Вашому листі постанов УНКВС та відомостей про Червоний кобзарський з'їзд рекомендуємо звернутися у Центральный державний архів вищих органів влади та управління України № 2562/1, м. Київ, вул. Солом'янка, 26/.

Свідчення про репресії щодо окремих кобзарів можуть зберігатися у архівних кримінальних справах. За змінами, які наведені у Вашому листі, встановлено, що архівні кримінальні справи стосовно Балашкового А.С. / № 32387/, Борця І.О. / № 44836 фп/, Луцка М.І. / № 56569 фп/, Дронова Ф.В. та Кошана Г.І. / № 49957 фп/ і Токмарського М.І. / № 17110 фп/ передані нами на постітне зберігання у Центральный державний архів кримінальних об'єктів України /263011, м.Київ-11, вул.Кутузова, 6/. Архівні кримінальні справи Зайца М.М. / № 11924/ зберігаються у Управлінні СБУ по Полтавській області, в справі Кучеренка - Кучурга І.І. / № 13-6/ - в Управлінні СБУ по Харківській області.

Начальник підрозділу *Сло* О.М.Пенніков

Іл. 318. Відповідь Управління Служби безпеки України по Харківській області на запит Харківського літературного музею щодо наявності матеріалів про репресованих у 1920-1930-ті роки кобзарів і бандуристів. Лист № 10/013938 від 25 січня 1995 р., лп-2.

318

СЛУЖБА БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ
УПРАВЛІННЯ ПО ХАРКІВСЬКІЙ ОБЛАСТІ

25 січня 1995 р. лп-2 № 10/013938 м. Харків

Директору Харківського літературного музею Шуміліній І.В.
310002, м. Харків, вул. Струве, 6

На № 2/1 від 3.01.1995 року повідомляю, що в Управлінні Служби безпеки України по Харківській області постановою НКВС 21-34-ч розкриті, в також документи про об'єктований з'їзд на зберігання немає.

За архівними матеріалами записки Кучурга-Кучеренко Ієма Ієана, 1874 року народження, уродженець с.Луцка Артемівського району Харківської області, українць, співак кобзарь, працював в с.Луцка.

Згідно з постановою особливої трійки УНКВС по Харківській області від 8 листопада 1937 року за ст.ст. 54-2, 54-3, 54-11 КК УРСР розстріляний 24 листопада 1937 року в м.Луцка.

Постановою президії Харківського обласного суду від 24 січня 1938 року Кучурга-Кучеренко І.І. звільнений.

В архіві Управління є кримінальне справа по звинуваченню Токмарського Михайла Дмитровича, 1864 року народження, уродженеця с. Семеновка Полтавської області, в 1936 році підлево виключено з членства 2-го ступінчатого зв'язаного загону, працював у м.Луцка.

Що в цих лічно-реєстраційних свідоцтвах Токмарського І.І., установити без постанови відомостей немає.

Архівні кримінальні справи стосовно Зайца Миколи Ієориневича передані до Харківського обласного літературного музею.

Щодо інших осіб, зазначених в списках кобзарів, лірників та бандуристів, відомостей немає.

Заступник начальника Управління *Алекс* В.І.Гонін.

лп-2-42 Дир. УРС Х-о м.п. 020-1000, 91 р.

Іл. 319. Відповідь депутата Харківської обласної ради Несена О. В. на запит ХМПО «Сокіл» щодо наявності в архіві Харківського УСБУ матеріалів про репресованих кобзарів і лірників. 20.11.1991 р.

319

ДЕПУТАТ
ХАРКІВСЬКОЇ ОБЛАСНОЇ РАДИ НАРОДНИХ ДЕПУТАТІВ

— 1990 — 1995 —

20 листопада 1991

Харківській молодіжній патріотичній організації "Сокіл"

В зв'язку з Вашим запитом, за моїм долученням співробітниками Управління СБ України по Харківській області проведена перевірка з приводу долі українських кобзарів, лірників та бандуристів, репресованих за Вашими даними, орґанізовано в 1934-1935 р.р. Детальна перевірка показала, що в архіві УСБ України по Харківській області знаходяться чотири архівних кримінальних справи на вказаних в запиті осіб:

1. Зайца Миколи Ієориневича, що звинувачувався "за економічний саботаж";
2. Руденко Данило, який звинувачувався "за економічний саботаж", але під час в'язного суду був виправданий;
3. Токмарський Михайло Дмитрович - звинувачувався "за участь в терористичній організації УД". В 1938 році був заарештований, а в 1940 році за постановою військового прокурора звільнений;
4. Метельський Каміло Адольфович - заслужений "за участь в повстанській організації і шпionaж". В 1938 році реабілітований.

В матеріалах, вказаних архівних кримінальних справах, немає даних, які б свідчили, що ці особи були кобзарями, лірниками чи бандуристами.

Інших матеріалів, що вказували б про з'їзд кобзарів, лірників та бандуристів у м.Харкові та про репресії відносно них в архівах УСБ України по Харківській області поки що не виявлено.

В ході подальшої роботи по реабілітації незаконно репресованих громадян, співробітниками УСБУ звертається увага на пошук матеріалів, які б свідчили про причетність тих чи інших осіб до творчої інтеґрації і народних співаць. При виявленні таких матеріалів вони будуть передані зазначеному організації.

Депутат обласної Ради народних депутатів *Несен* О.В. Несен

Частина II.

ВІДРОДЖЕННЯ
НАДБАНЬ
ТРАДИЦІЙНОГО
УКРАЇНСЬКОГО
СПІВОЦТВА

*Плоть давнього співоцтва ми, напевне, відродити
не зможемо, але його душу — так.*

Микола Будник

1. ЗАМІСТЬ ПОЯСНЕНЬ

Знищення радянським режимом традиційних співців-музикантів не призвело до механічного зникнення впливу їхнього духовного і мистецького надбання на український народ. Всупереч усім потугам окупаційної влади, незважаючи на терор, переслідування й репресії, пам'ять про співців і їхній творчий набуток продовжувала незримо існувати в повсякденному культурному житті українського суспільства.

За довгі десятиліття панування в Україні комуністичного устрою замежний вплив кобзарства час від часу виявляв себе в різноманітних творчих спільнотах, що наслідували виконавство і світоглядні засади автентичних співців. Зокрема, ще у 1920–30-х роках у колах української інтелігенції формувалися гуртки народного музикування на кобзарських інструментах (бандурі, лірі). Зорієнтований на традиційне кобзарство напрямок довгий час перебував у запіллі й набув стрімкого розвитку лише за часів розвалу Радянського Союзу.

Власне розкриттю ключових питань, пов'язаних з історією та соціально-культурними передумовами відродження надбання традиційних українських співців, і присвячена ця частина книги. Автор не випадково й цілком свідомо виклав матеріали, що розкривають сутність нинішнього кобзарства, добіркою окремих статей. Написані протягом кількох років, ці переважно дослідницькі доробки виважено й послідовно розкривають найважливіші світоглядні засади, творчі та практичні досягнення подвижників автентичних форм музикування, майстрів музичних інструментів і кіл цінителів давньої кобзарської співогри. Зокрема у пропонованих матеріалах висвітлено дискусійні питання автентифікації нинішніх народних співців, їхньої ніші в глобалізованому культурному просторі; досвіду реконструкції музичних інструментів «співочього ряду», кобзарського репертуару. Особлива увага приділена проблемам творення в нинішній час середовищ носіїв традиційної культури та емпіричним методикам зацікавлення традиційною кобзарською спадщиною (зокрема молоді). Не оминаються увагою також алгоритми культивування в сучасному українському суспільстві